

**SHE'RIY SAN'ATLAR: NAZARIY ASOSLARI, BADIY IFODA
VOSITALARI VA ZAMONAVIY ADABIYOTDAGI O'RNI****Tosheva Maxliyo Turg'unovna***Yangiyo'l agrotexnologiyalar texnikumi o'qituvchisi*

Annotatsiya: *Maqolada she'riy san'atlar tushunchasi, ularning adabiyotshunoslikdagi nazariy asoslari, klassik va zamonaviy poeziyadagi qo'llanishi hamda ularning estetik va ma'naviy ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, she'riy san'atlarning o'zbek adabiyotidagi tarixiy rivojlanish bosqichlari va yangi badiiy izlanishlarda tutgan o'rni tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *she'riy san'atlar, badiiy ifoda vositalari, qofiya, badiiy obraz, metafora, klassik adabiyot, zamonaviy poeziya.*

KIRISH

She'riy san'atlar — badiiy nutqning estetik jozibasini oshirish, asar mazmunini chuqurroq anglatish va o'quvchiga kuchli hissiy ta'sir o'tkazish uchun qo'llaniladigan vositalar majmuasidir. Ular qadimdan adabiyotshunoslik va poetika nazariyalarida alohida o'rin tutib kelgan. Qadimgi Sharq va G'arb poeziyasi rivojida qofiya, ritm, tazod, tashbeh, istiora, tajnis, tajohul ul-orif kabi she'riy san'atlar alohida ahamiyat kasb etgan. O'zbek adabiyotida ham Alisher Navoiy, Bobur, Ogahiy, Furqat kabi shoirlar bunday san'atlarni mukammal darajada qo'llaganlar. Bugungi kunda zamonaviy she'riyatda ham an'anaviy san'atlar yangi mazmuniy va shakliy ko'rinishlarda namoyon bo'lmoqda. Mavzu dolzarbligi shundan iboratki, she'riy san'atlarning nazariy o'rganilishi va ijodiy tatbiqi milliy adabiyotimiz estetik salohiyatini oshirishda muhim o'rin tutadi.

Poetika fanida she'riy san'atlar asar tuzilishi, ritmik va musiqiy uyg'unligini ta'minlovchi, shuningdek, obrazlilikni kuchaytiruvchi usullar sifatida talqin qilinadi. Masalan, qofiya va ritm she'rni o'qishda ohangdorlik beradi, tashbeh va istiora esa obrazning badiiy jozibasini kuchaytiradi.

Alisher Navoiy o'z "Mezon ul-avzon" asarida aruz tizimi va san'atlarning qo'llanishiga alohida e'tibor qaratgan. Uning g'azallarida tajnis (bir xil tovushli so'zlar o'yini), tazod (qarama-qarshi ma'nolarni yonma-yon qo'yish) va mubolag'a keng qo'llanilgan. Bu usullar orqali shoir nafaqat estetik go'zallikka erishgan, balki chuqur falsafiy mazmunni ham yetkazgan.

Adabiyot so'nmas ma'naviyat chirog'idir. U tarqatgan nur insonni badiiyatga cho'ndiradi. Adabiyot inson, shuningdek jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, an'anaviy qiyofalarini ochib beradi. Adabiyotda har bir xalqning ona Vatani, o'ziga xos milliy xarakteri, barchaga azaliy bo'lin qolgan insoniylik ufurib turadi. Adabiyot adab

so'zidan kelib chiqqan. "Adab" so'zi tor ma'noda adabiyot ilmi ma'nosini anglatadi. Sharq islom olamida hozirgi "adabiyot" istilohi "adab ilmi" deb yuritilgan. Keng ma'noda esa, birinchi navbatda har bir ishda me'yorini saqlash tushunchasini beradi. Bu fazl-u ziynatlar insonni komillika olib chiqadi. Adabiyot komillik sari chorlaydi"[1].

Qo'shimcha qilib aytish mumkinki, adabiyot insonni tarbiyalaydi, uning ong osti ma'naviyatini yuksaltiradi. Adabiyot bizga ruhiy olam bag'ishlaydi. Cho'lpon: "Adabiyot chin ma'nosi ila o'lgan, so'ngan, qoralangan, o'chgan, majruh yaradir, ko'ngilga ruh bermak uchun faqat vujudimizga emas, qonlarimizga qarab singishgan, qora balchiqlarni tozalaydurg'on, o'tkir yurak kirlarini yuvadigan toza ma'rifat suvi, xiralangan oynalarimizni yorug' va ravshan qiladurg'on buloq suvi bo'lganligidan bizga juda kerakdir" deb adabiyotga yuksak darajada ta'rif beradi. Adabiyot jonning badiiy ozuqasi.

Adabiyotni go'zallik bag'sh etadi deb aytganlari rost. Bu go'zallik esa so'z san'ati orqali namoyon bo'ladi. Insonga, butun boshli borliqqa san'at kata ta'sir ko'rsatadi. O'zining ichki olamini ko'zgu sifatida qo'lga topshiradi. Shuning uchun ham "Adabiyot – so'z sa'ati" deb yuritiladi. So'z san'ati yordamida adabiyotda asar tarkibiga emotsional-ekspressiv bo'yoq, mubolag'aviy tasvir yuklanadi. Badiiy san'atlar adabiyotning she'riyat turi bilan uzviy bog'liq, ayniqsa mumtoz she'riyat bilan. Badiiy san'atlarning ikkinchi nomi she'riy san'atdir. Shoirning histuyg'ularini qay tarzda ifodalanishi bu badiiy san'atdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Adabiyotimizda shu kungacha badiiy san'atlardan barcha ma'aviyatimiz yulduzlari unumli ravishda foydalanilgan. Buyuk sohibi kalomlar o'z asarida o'rni va me'yori bilan qo'llaganlar. Mavlono Atoiy va Mavlonom Lutfiy, Alisher Navoiy va Zahridin Muhammad Bobur, Mashrab va Ogahiy, Nodira va Uvaysiy, Furqat va Muqumiy asarlari fikrimiz dalilidir. Shayx Ahmad bin Xudoydod Taroziy "Fununul balog'a" asarida o'z davrida 10ta she'riy janrlarga tavsif beradi. Bular: qasida, qit'a, masnaviy, tarje, musammat, mustazod, mutavval, fard. Alisher Navoiy ijodida

"Xazoyin ul- maoniy" da she'riy janrlarning 16ta xili mavjud. Ularning barakalisi ruboiydir [2].

Adabiyotimiz ravnaq etgan sayin, saqn'atlarni ich-ichidan o'rgtanishga zamin yaralgan. A. Hojiahmedovning "She'riy san'atlar va mumtoz qofiya",

A.Asallayevning "Badiiy san'atlar" ilmiy kitoblari va Dilmurod Qurinov, Najmiddinn Komilov, Shuhrat Rizayev, Bahodir Karimov kabi istedad darg'alarining ilmiy-tadqiqot ishlari uni mazmun-mohiyatini chuqurroq anglashga zamin yaratadi.

MUHOKAMA

She'riy san'atlar badiiy asarda ifodalangan g'oyalarnin hayotiyroq, ta'sirchanroq ifodalanishga, lirik va epik timsollarning yorqinroq gavdalantirishga, misralar, bandlarning lafziy, nazokati, musiqiyliqi, jozibadorligini ta'minlashga xizmat qilgan. She'riy san'atlar muayyan badiiy tamoyillarga asoslangan. Bulardan eng muhimi she'riy san'atlarning asar mazmuni biolan uzviy bog'liqligi sanaladi [3]. San'atlarning ichida so'zning takroriga asoslangan san'atlar aynan so'zning shakliy jihatiga bog'liq. Ularga: takrir, mukarrar, tardi aks, rad, rad-ul-matla, anaphora, epifora, assonans, tasbe, tasdir kabilar kiradi. Ular baytning muayyan bir o'rnida kelib, misralar oxirida, boshida, yoki o'rtasida takrorga tayaniob shakllandi.

Takrir. Takrorga btayangan she'riy san'at. "Takrorlash" ma'nosini beradi.

Asosan takror baytdagi ta'kidni ifodalash uchun ishlatiladi. Yusuf Xos Hojib:

"Qayusi qo'por, ko'r, qayusi qo'nar

Qayusi chapor, ko'r qayu suv ichar" [4].

Baytda ajratib ko'rsatilgan so'zlar asosan so'roq shaklning ta'kidiga sababchi bo'lyapti. Takrir misralarda bir so'zning xohlagan o'rinda takrorlanib kelishidir.

Mukarrar. Bu san'at "qayta-qayta", "usti-usti" ma'nolarini beradi. Baytdagi so'zning muayyan o'rinda takrorlanib, juftlanib kelishidir. Bu san'at takrirga yaqin turadi. Har bir baytda juft so'zlarning qo'llanishin mukarrarga xos xususiyat.

Quyidagi baytda ko'rishimiz mumkin:

"Do'stlar, men telba ahvolig'a yig'lang zor-zor

Kim, solodur gaz-gaz o't ko'nglumga tushgan xor-xor" [5].

Aslida mukarrar san'ati g'azalning matlasida ishlatilgan juft so'zning ta'siri butun boshli g'azalda ifodalanishidir. Buni Rashidi Fatvo ("Badoye ul-sanoyi" asrida) aytib o'tadi.

Tasdir. Baytda boshlangan so'z, uning oxirida ham takrorlanadi. Bu holat sadr (boshi) va ajuzda (oxiri) ifodalanadi. Sadrlar tuzilishiga ko'ra 2ga (qancha so'z bilan ifodalanishiga ko'ra) bo'linadi. Sodda va murakkab tasdirilar. Sodda tasdirilarga 1gina so'z asos bo'ladi. Murakkab tasdirilarga esa undan ortiq so'zlar.

"Tayyor qilib sipohi jarror

Jarrorliq ichra barcha tayyor" [6].

Tasbe. Bu san'at tasdirga tamomon teskari, baytdagi misra oxiridagi so'z, keying misraning boshida ifdalanishi.

"Alvon bila tok bargi ra'no

Ra'no kaf aro nigori hino"[6].

Tardi aks. Tardning ma'nosi "qaytarib berish", "uzoqlashtirish", aks esa

"zid", "teskari" ma'nolarini beradi. Bu san'atda takrorlanuvchi so'zning o'rni qat'iy emas. Takrorlanuvchi so'z 2dan ortiq, o'rni almashib, takror holatda keladi.

“Quzg’abon ko’nglum aloxuna alomon ayladi Ne alomon aloxonu, xonumonim o’rtadi”[5].

Rad ul matla. G’azalning matla qismidagi misra (g’azal bosh bayti, “shohbayt” deb aytiladi) maqtada (g’azal oxirgi bayti) takrorlanishi. Bu san’at badiiy mahorat me’zonlaridan biridir. San’at birinchi bo’lib Husayn Voiz Koshifiy asarlarida uchraydi.

“Agar ishqing havosida yog’ar har jola tosh o’lsun,
Nishona har biriga dermen ushbu xasta bosh o’lsum. Navoiy ashk durridek, tilarkim, ko’zda yer bergay,

Agar ishqing havosida yog’ar har jola tosh o’lsun” [7, 256].

Yaqin o’tmishdagi asarlarda yuqoridagi takrorlar boshqacha ko’rinishda, boshqacha nom bilan uchray boshladi. Bularga: anafora, assonas, epifora misol bo’la oladi.

Anafora. Takror-she’rdagi misra, gaplarning boshidagi so’z va so’z birikmalarning ,keying bandda takrorlanib kelishi.

“Endi odam quldek sotilmas

Endi odam o’tga otilmas,

Endi unga qafas bo’lmas jon,

Endi dunyo bo’lmaydi zindon” [8].

Assonans. Badiiy nutqda ohangdorlik va tasvirlash bo’yoqni oshirish maqsadida qo’llanadigan fonitek usul. Unlilarning takror holatda kelishi, adabiyotda o’zgacha ohangdoshlikni hosil qiladi. Bu esa musiqiylikini yuqori darajada oshiradi.

Epifora. Bu jumla ritorika bilan ham ifodalanadi. She’riy misrada bir xil so’zlarning takrorlanishini o’z ichia oluvchi yozma va og’zaki nutq. Bu san’at ko’proq hissiyotlik yuklaydi she’rga. Jumlaning takrorlanishi eksprissivlikni oshiradi.

NATIJA

“Adabiyotdagi badiiy tasvir, ifodalilik va xushohanglik vositalari badiiy san’atlar deyiladi. Buni o’rganadigan fanni “Ilmi sanoye” yoki “Ilmi bade” deganlar. Sharqda she’riyat asosiy janr bo’lganidan ko’pincha she’r san’atlari tushunchasi ham badiiy san’atlar ma’nosida qo’llaniladi” [8, 3]. Butun boshli adabiyotni emotsionall-eksprissiv bo’yoqda ifodalashda, tasviriy mubolag’ani asarga

singdirishda badiiy san’atlarning o’rni beqiyos. Ayniqsa takrorga tayangan san’atlar asardagi ma’noni ta’kidlab keladi. Badiiy san’atni shoir o’z asarida atayin qo’llamaydi, u yorning go’zalligini ta’riflashda uning go’zalliklari haqida so’z ochganda beixtiyor san’atdan foydalanadi.

Yuqorida keltirilgan barcha san'atlardan bugungi kelib kitobxon badiiy lazzat oladi. Ma'naviy ozuqaga ega bo'ladi. Bu san'atlardan foydalangan shoir haqiqiy san'atkordir deya olish mumkin.

ADABIYOTLAR :

- 1.Jabborov, N. Maoniy ahlining sohibqironi.Toshkent.2021.11
- 2.To'xliyev, B, Karimov. Adabiyot. Davlat.2017.204
- 3.Hojiahmedov, A. Sher'iy san'atlar va mumtoz qofiya. Toshkent.1998.4
- 4.Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig.74
- 5.Alisher Navoiy. Layli va Majnun.G'afur G'ulom.Toshkent.2020.153
6. Alisher Navoiy.Hayrat ul abror. G'afur G'ulom.261